

AZ ÚJRAVITATANDÓ DOBROGEANU-GHEREA (Viitorul social, 1976. 4.)

H. H. Stahl, a neves román szociológus, aki annak idején Dimitrie Gusti iskolájának kiemelkedő képviselője volt, izgalmas és feltétlenül időszerű kérdést feszeget: nem kellene-e újragondolni C. Dobrogeanu-Gherea társadalomelméletét? H. H. Stahl elsősorban a kapitalizmusnak az elmaradt országokba való behatolásáról szóló nézetekre gondol, s kezdeményezését az a felismerés ösztönzi, hogy ma már tudjuk (amit Gherea nem tudhatott): Engels 1882-ben elméletet fogalmazott meg az ún. „második jobbágyság”-ról, Lenin pedig 1899-ben, illetve 1907-ben kidolgozta tételét a mezőgazdasági kapitalista fejlődésének két útjáról (csak 1917-ben jelent meg). Gherea nyilván azt sem láthatta előre, hogy jelenleg ez a téma Kelet-Európa, Dél-Amerika és a harmadik világ viszonylatában állandó és sokoldalú vizsgálódás tárgyává válik.

Engels és Lenin nézeteit sommázzva, H. H. Stahl megállapítja, hogy a kapitalizmus behatolása a fejlett európai országokba két szakaszban történt. Az első fázisban a kapitalizmus fenntartja, illetve újra bevezeti a jobbágyságot, a belső és külső tőkés piac feltételei között. A következő szakaszban azonban ez „a második jobbágyság” a tőkés viszonyok hatására eltűnik. A felbomlás az ún. „amerikai” vagy a „porosz” úton megy végbe, s ez azt jelenti, hogy a likvidálás a parasztság vagy a földbirtokosok érdekeit szolgálja.

Moldvában és Havasalföldön szintén nyomon követhető ez a kétszakaszos folyamat, s ezért jogos a kérdés: felismerte-e Gherea ezt az alakulást, és hogyan fogalmazta meg elméleti síkon?

Ami a „második jobbágyság” elméletét illeti, Stahl úgy látja, hogy Gherea nem jutott el a kérdés tisztázásához. A „második jobbágyság” jelensége már a XVI–XVIII. században kialakult a román fejedelemségekben, de a múlt század román történései nem fordították rá figyelmet. Ghereát sem foglalkoztatja, hisz számára a jobbágyság csupán középkori maradvány volt. Őt főként a kapitalizmus behatolása érdekelt, s ezért figyelmét a XIX. századra összpontosította. Vizsgálódásai alapján már

első műveiben (1886-ban) megfogalmazza tételét, amely szerint a tőkés országok hatása alá kerülő elmaradt országok maguk is kapitalistává válnak. Ghereának nem volt olyan pretenciója, hogy általános érvényű tételt dolgozzon ki, „a kapitalista történelmi korszak”-ról szóló felfogása mégis olyan pillanatban születik meg, amikor ezt még egyetlen szociológus sem látta ilyen világosan.

Ennél is meglepőbb azonban, hogy a kapitalizmusnak a román fejedelemségekbe való behatolását részletesen elemezve, Gherea már 1886-ban felismeri e behatolás két lehetséges útját. Elmélete a Lenin által 1907-ben kidolgozott koncepcióra emlékeztet. *Gherea — mondhatni — „avant la lettre” körvonalazza a Lenin felvázolta két utat, amely közül az egyik a földbirtokosok, a másik viszont a parasztok érdekeit szolgálja.*

1910-ben Gherea tovább megy, és kénytelen megállapítani, hogy Romániában sem az egyik, sem a másik út nem bizonyult járhatónak, hanem egy harmadik „megoldás” bontakozott ki. Az 1864-es földreform ugyanis kompromisszum eredménye volt, s egy hibrid, abszurd gazdasági-társadalmi képződményt (ez az ún. „újjobbágyság”) hozott létre. Gherea jelzői etikai-politikai állásfoglalást sugallnak, Stahl szerint azonban a jelenséget objektív folyamatok termelték ki. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne lehetne egy objektív jelenséget is erkölcsi szempontból megítélni. Stahl legfeljebb azt hiányolja, hogy Gherea nem vizsgálta összehasonlító módszerrel a többi kelet-európai ország mezőgazdaságának tőkés átalakulását is. Ezek a kifogások azonban valójában tárgyaltalanok, hisz 1886 és 1910 között nem létezett még sem összehasonlító, sem történelmi szociológia. Gherea mindent megtett, amit abban az időben tehetett. Ennek a leszögezése viszont azt sugallja — H. H. Stahl értelmezése szerint —, hogy a mai román szociológia feladata továbbfolytatni Gherea kutatását, mert ezen az úton a román társadalomfejlődés sajátosságának igényes elemzésével lehetne az egyetemes társadalomtudományt gazdagítani.

Eszmefuttatása végén H. H. Stahl leszögezi: Gherea maradandó teljesítmé-

nye, hogy rendkívül fontos kérdéseket vetett fel. Ha elméleti konklúziói egyes esetekben vitathatók is, érdemük, hogy eredeti módon járultak hozzá a nemzetközi szociológia fejlődéséhez. Ma is arra ösztönöznek, hogy továbbgondolásokkal a kutatás korszerű színvonalára emeljük őket.

A KÉPVERS ELEMZÉSÉRŐL
(PTL. A Journal for Descriptive
Poetics and Theory of Literature,
volume 1, 1976.)

A PTL Hollandiában megjelent új poétikai és irodalomelméleti folyóirat. Beköszöntő cikkében a szerkesztő a PTL célját abban jelöli ki, hogy szélesítse és gazdagítsa az irodalmi jelenségek tanulmányozásának interdiszciplináris lehetőségeit, hogy hasznosítsa valamennyi idekapcsolódó tudomány eredményeit. Nemcsak a nyelvtudományra és a szemiotikára gondol, hanem idevonja a lélektant, szociológiát, valamint a nyelv- és művészetfilozófiát is. Kifejezi azt a reményét, hogy az így bővülő és izmosodó irodalmi kutatások szintén hathatós segítséget tudnak majd nyújtani elsősorban azzal, hogy jól hasznosítható modelleket biztosítanak nyelvi és kulturális jelenségek tanulmányozásához.

A PTL első számában megjelent több érdekes elméleti tanulmány közül Georges H. F. Longree egy képpers retorikájáról szóló (*The Rhetoric of a Picture-Poem* című) dolgozata a legkonkrétabb tartalmú. Apollinaire *La mandoline*, *Poëillet et le bambou* (A mandolin, a szegfű és a bambusznád) című versét elemzi, persze úgy, hogy érdekes új szempontjait bármelyik képpers (például Illyés Gyula jól ismert *Újévi ablaka*) leírására alkalmazni lehet.

Kiindulópontja nyilván az, hogy a képpers sajátos irodalmi alkotás, rajz és szöveg, kép és nyelv kombinációja, minthogy a szöveg szavai és a szókat alkotó betűk a rajz alkotóelemei, formái. Apollinaire versében a betűk, szavak elhelyezéséből egy mandolin, bambusznád és pipa alakja rajzolódik ki (a verscím második szava Longree szerint nem teljesen explicit, mert nemcsak szegfűt jelenthet, hanem a cipőn levő fűzőlyukat is, amely formája szerint az ópiumpipa lyukához hasonlít).

A képpers tehát vegyes, kettős üzenet: kép is, szöveg is. Jelentésének elemzésében mind a szöveg, mind a kép forrásként szerepel. Jelentéstanai szempontból, állítja Longree, mindegyik képpers háromféle viszonyt foglal magába: (1) a rajzot alkotó kisebb egysé-

gek, (2) a szó és a rajz, (3) a rajzot alkotó kisebb egységek nyelvi tartalma közötti viszonyt.

Ezeknek a viszonyoknak az alapján magyarázhatjuk meg a képpers jelentését és stílushatását is. Szövegsemantikai szempontból egy képpers expresszivitása lényegében két tényezőtől függ: (1) a felfogott jelzések közül a megkülönböztető sajátosságok kiválasztása, (2) a redundáns, főlős jelzések eltávolítása. Longree szerint a képpersben a szöveg tölti be a kiválasztás és eltávolítás szerepét. A szöveg segítségével szűrődnek ki a rajz releváns jelentései. Eszerint Apollinaire képpersében a szöveg alkotóelemeinek funkciójától meg szabottan nyilvánvalók azok a szimbolikus jelentések, amelyek az örömhöz, tetszéshez, élvezethez kötődnek.

Ez a jelentéértelmezés is bizonyítja, hogy a rajz sokféle és nagyon szóródó jelentéslehetőségeit a rajzot alkotó szavak és a belőlük kikerekedő szövegegsz jelentése csökkenti és konkretizálja. Ebben a befogadási és értelmezési folyamatban a lehető és nem lehet, realizálódó és nem realizálódó jelentéssíkok közötti átváltás, vibrálás egy bizonyos jelentéshullámmal jár, amely egyrészt szerves része a szöveg stílusának, másrészt pedig a művésztélektan (ezen belül is a hatáslélektan) idevágó magyarázata szerint végső forrása a stílushatásnak.

Ez a magyarázat és egyáltalán Longree elemzési szempontjai némi átváltással jól hasznosíthatók a nyelvi képek (hasonlatok, metaforák, szinesztéziák, megszemélyesítések) stílushatásának a megjelítésében is. A képperszek szemantikai elemzésének megvilágításában újraértékelhetjük vagy legalábbis ellenőrizhetjük azokat a szempontokat, amelyeknek segítségével a nyelvi képek stílushatásának mechanizmusát és a festmények, rajzok ehhez hasonló, ezzel analóg jellegű hatását szoktuk magyarázni.

Mindehhez még azt kell hozzátennünk, hogy ha a képpers tágabb összefüggéseire gondolunk, egy leendő vizuális szövegnyelvészlet lehetőségeivel is számolnunk kell a szöveg lényegében a vizuális szemiotikának (a festmények, rajzok, fényképek, filmképek sajátos szemiotikai vizsgálatának) a segítségével dolgozható ki.

A LÉGKÖR TÖRTÉNETE
(Búvár, 1976. 6.)

Az élet rendkívül bonyolult fejlődési folyamat eredménye bolygónkon, amelyek speciális helyzete, tulajdonságai és

körülményei tették lehetővé a bioszféra megjelenését. Ugyanakkor az élő szervezetek — össz-strukturális és funkcionális kapcsolataik révén — visszahatottak rá, s hozzájárultak a Föld mai arculatának kialakulásához. A köztudat „természetesen” adottnak tekintti a domborzati viszonyokat, a hidroszférát, a légkört, s az ezekhez kapcsolódó mozgásokat, körforgásokat és változásokat úgy szemléli, mint olyan folyamatokat, amelyek fenntartják, megőrzik környezetünk adottságait. Balogh János tanulmánya, amelynek egy változata már megjelent a *Fizikai Szemle* 1975. 12. számában, e látszat-állandóság hiedelmét szünteti meg a légköri oxigén biológiai eredetének kimutatásával.

A világegyetem kialakulására vonatkozó legnépszerűbb mai kozmogóniai elmélet a „nagy robbanás” (Big Bang) elmélete. Az elmélet szerint — és a földi kőzetek radioaktív sugárzásának mérési eredményei alapján — bolygónk 4,56 milliárd éves. Ha elfogadjuk a geológiai időszámítás kezdetének ezt az időpontot, és t_0 -val jelöljük, akkor az evolúció legfontosabb szakaszai ezen időtávon belül a következők:

t_0 és $t_0 + 0,1$ milliárd év között alakul ki a Föld köpenye és kérge, ősi légkör képződik a kőzetek gázleadó folyamata során;

$t_0 + 0,1$ és $t_0 + 0,58$ milliárd év között a radioaktív anyagok által termelt hő hatására a Föld félig megolvadt állapotba kerül, majd lassan lehűl, az atmoszféra vízgőzben, kéndioxidban, kénhidrogénben gazdagodik;

$t_0 + 0,58$ és $t_0 + 0,75$ milliárd év között lezajlik az abiotikus szintézis és a kémiai evolúció időszaka, az ultrabolya sugárzás hatására az atmoszférában jelenlévő metánból és más molekulákból vízben oldódó poláros vegyületek jutnak a tengerbe, és kialakul az élet;

$t_0 + 0,75$ és $t_0 + 3,6$ milliárd év között a fokozatos gázleadás, majd a fotoszintézis folyamán a légkör jelentős változásokon megy át, az ekkor élt egyszerű élőlények azonban a hosszú időtartam ellenére alig változnak;

$t_0 + 3,6$ és $t_0 + 4,0$ milliárd év között a légkör oxigénszintje gyorsan emelkedik, az oxigénkoncentráció eléri a mainak mintegy 10 százalékát, megjelennek a többsejtű élőlények;

$t_0 + 4,0$ és $t_0 + 4,56$ milliárd év között kialakul a mai földdarulat.

A több mint négy milliárd évvel ezelőtt kezdődött kéregmegszilárdulás és ezzel együtt a kőzetek gázleadása az eltelt idő alatt elengedő vízgőzt juttatott a légkörbe ahhoz, hogy ez fedezze a Föld egész vízkészletét. A légkörben

11 km magasságban egy ún. „hidegcsapda” van (itt a hőmérséklet $-60\text{ }^\circ\text{C}$ körüli), ahol a vízgőz kicsapódott, s a Nap ultrabolya sugárzása fotodisszociáció útján elbontotta a vízmolekulákat: az így keletkezett hidrogén megszökött a világűrbe, az oxigénatomok azonban molekulákká egyesültek, sőt ózonnmolekulákat (O_3) is alkottak. De ez a mechanizmus csupán a mai oxigénkoncentráció ezredrészéig működött, mert azután a kialakult ózon védőpajzs leállította a fotodisszociációt. Az ennél nagyobb légköri oxigénszint mai ismereteink alapján tehát csak biológiai eredetű lehet, mégpedig elsősorban fotoszintézis útján halmozódhatott fel.

Az élet mintegy 3,7 milliárd évvel ezelőtt jelent meg, tehát még oxigénmentes légkörben, valahol az atmoszféra és a hidroszféra határán. Maga a fotoszintézis csak később, kb. 3 milliárd évvel ezelőtt indult meg az erre képes élő szervezetek kialakulásával. Az ezt követő szakaszban a fotoszintézis nyomán a légkör oxigénszintje fokozatosan emelkedett, majd forradalmi változás következett be: az addigi kezdetleges egysejtű élőlények nagy része, amely erjesztés és fermentáció útján bonyolította le életfolyamatait, ugrásszerűen áttért a légzésre. Az élet elterjedt a vízben, az atmoszféra oxigéntartalma tovább dúsult, s ez lehetővé tette a letális sugárzás kivédését a légkör által — úgyhogy az élet a szárazföldre is meghódíthatta, és megjelentek a soksejtű szervezetek.

Mai tudományos ismereteinket a Föld és az élet történetére, a kettő kölcsönhatására vonatkozóan a szerző szerint négy alapvető felfedezésnek köszönhetjük: 1. annak a bebizonyítása, hogy a Föld alapvetően különbözik a naprendszer többi bolygójától; 2. a földkéreg evolúciója és a biológiai evolúció közötti szoros összefüggés feltárása; 3. annak a kiderítése, hogy az élet több milliárd évvel ezelőtt jelent meg; 4. az élet keletkezése első szakaszának reprodukálása laboratóriumi kísérletek formájában.

A gondolatébresztő tanulmány a következőképp zárul: „Az emberi civilizáció a szerves eredetű energiahordozók (fa, kőszén, kőolaj, földgáz) gyors elégetésével ismét a CO_2 -mennyiséget fokozza az O_2 rovására. Ez a folyamat azonban sokkal rohamosabban megy végbe, mint a geológiai változások. Gondolkoznunk kell, vajon képes lesz-e alkalmazkodón követni az élővilág ezt a mesterségesen előidézett gyors változást? A Föld és az élővilág története egyben a légkör története. Az emberiség sorsa is hozzá kötődik.”

TENNESSEE WILLIAMS VISSZANÉZ
(Telegraph Sunday Magazine, 1976.
október 31.)

Nézz vissza őszintén (Look back with candour) cím alatt, a könyv megjelenése előtt, a londoni lap részleteket közöl a népszerű amerikai drámaíró emlékezeiből (*Memoirs*). Amint e részletek is mutatják, Williams élete éppúgy bővelkedik furcsaságokban, különös fordulatokban, mint teremtett hőseinek sorsa, ő pedig minderről ugyanolyan kíméletlen őszinteséggel beszél, mint ahogy híres drámáit írta. Nem is próbálja rejtteni magánéletének intimítárait, ám nem kérkedik velük, legfeljebb magyarázatot próbál adni rájuk: „Úgy gondolom, itt az ideje, hogy fontolóra vegyem a kérdést, örült vagyok-e, vagy viszonylag épelméjű személy.” Nem ad határozott választ, de így pontosítja a róla alkotott képet: „Cigány módjára élek, szökevény vagyok. Hosszabb távra nincs már védhető hely számomra, még a saját bőröm sem. Bevallom, nagyon különösnek tartom magam.” Különösséget abban látja, hogy egyezséget kötött magával az írásra. „Mit jelent írónak lenni?” — teszi fel a kérdést Tennessee Williams, majd így válaszol:

„Azt mondanám, hogy szabadnak lenni. Tudom, vannak írók, akik nem szabadok, szakmailag foglalkoztatottak, de ez egészen más dolog.

Szakmailag ők valószínűleg jobb írók, a »jobb« konvencionális értelmében. Fülük van az alapvető bestseller-igényekre; ők egyformán tetszenek a kiadónak és — föltehetőleg — a közönségüknek.

De nem szabadok, az ő életük nem az, amit én az igaz író életének nevezek.

Szabadnak lenni azt jelenti: megvalósítani a saját életedet.

Bizonyos szabadságokat jelent.

Annak a szabadságát jelenti, hogy megálljt mondj, ha úgy akarod, hogy akkor és oda mehess, ahová akarsz, hogy ide-odautazó legyél, aki sok szállodából menekül, szomorúan vagy boldogan, anélkül hogy ebben akadályoztatva lennél, vagy különösebben sajnálnád a távozást.

A lét szabadságát jelenti. És valaki bölcsen jegyezte meg, ha nem lehetsz önmagad, ugyan mi akkor egyáltalán a lét értelme?”

Míntha egy Tennessee Williams-dráma hőseit hallanánk. Minden egyéb csak részletkérdés. Érdekes, az életmű alakulása szempontjából is érdekes részletek találhatók az emlékezésekben, így például vallomása a meghatározó Csehov-hatásról (a *Sírályt* ma is a legnagyobb modern darabnak nevezi, amely-

lyel csak Brecht *Kurázi mamája* versenyezhet) és Lawrence-ról; mindmáig legjobban szeretett drámájáról (*Macska a forró bádogtetőn*), színészélményeiről, különböző természetű szerelmeiről, küzdelmes ifjúságáról, amíg eljutott az írói hírnévhez és a gazdagsághoz.

EMBER — NYELV — GÉP (Voproszi filozofii, 1976. 10.)

R. A. Budarov a tudományos-műszaki forradalomnak tulajdonítja, hogy meggyorsult a beszéd üteme, az irodalmi nyelvbe sok új szó áramlik be, a tudomány különböző ágaiban régi szavak új jelentéssel bővülnek, új szókapcsolatok születnek, mondattani szerkezetek viszonya változik meg.

F. P. Filin szerint kettős folyamattal állunk szemben. Ijesztő mértékben sokasodnak a csak szakemberek számára érthető szakkifejezések, amelyek később intenzíven behatolnak a köznyelvbe, és a szókincs kiegészítésének főforrásává válnak. Így a nyelvek kölcsönhatása megnövekszik, a kétnyelvűség kiszélesedik, a tudományos-műszaki irodalom fordítói és az idegenforgalom tolmácsai jelentős számat érnek el.

A kérdést legjobban Grimm közelítette meg, midőn azt mondta: történelmünk is a nyelv, mert követi és kifejezi a társadalomban végbemenő eseményeket. Természetes, hogy ez a nyelv visszatükrözi azokat a kedvező változásokat is, melyek a tudományos-műszaki forradalom hatására jöttek létre a társadalomban.

A tudományos-műszaki forradalom és a nyelvészet kapcsolatának megértéséhez a szociolingvisztika, a pszicholingvisztika és az alkalmazott nyelvészet segítségére szorulunk.

A társadalmi tényezőknek sokkal jelentősebb a szerepük a nyelv fejlődésében, mint azt a nyelvészek többsége kész lenne elfogadni. Pedig A. Meillet már 1905-ben hangoztatta, hogy a nyelvi változások csak másodlagosak. D. Hymes szerint a nyelvészetnek ismernie kell az emberi természetet és az ember magatartását az állandóan változó világban. A szociolingvisztika távlatban vizsgálja nemcsak azt, hogy milyen volt, illetve milyen az emberiség, hanem azt is, hogy milyenné válhat; aktív álláspontot foglal el a társadalmi tényezőkkel szemben. A szovjet szociolingvisztika már a húszas években számolt a társadalmi tényezőkkel, amikor tevékeny részt vállalt a „nyelvépítésből”. A tudományos-műszaki forradalom korában a szociolingvisztika előtt nagyobb feladatok állnak, és nem merül-

het ki az idegenforgalom kiszolgálásában, tolmácsok képzésében.

Még régebbi kapcsolat fűzi a nyelvészetet a lélektanhoz. Ebben a viszonyban magának a nyelvtudománynak eleinte közömbös szerep jutott, tevékenyebb, behatolóbb a pszichológia volt. Így a két tudomány kategóriái kicserélődtek ugyan, de csak a lelki folyamatok számbavétele történhetett meg. A lélektani nyelvészet (pszicholingvisztika) akkor jött létre, mikor a nyelvészet önálló tudománnyá alakult. A jelenkori pszicholingvisztika a nyelvet konkrét megvalósulásaiban, azaz a közlés pillanatában tanulmányozza, akkor, amikor a beszélő és a hallgató különböző helyzetekben egymással kapcsolatban áll. A pszicholingvisztika lényeges vonása tehát a nyelv lélektani és pszichofiziológiai mechanizmusának tanulmányozása, mint például a gondolkodás és a nyelv kapcsolata, a beszéd keletkezése és viszonya a környezethez, a nyelv elsajátításának folyamata, a gyermeknyelv és az életkori jellegzetességek, a nyelvészeti egység lelki valósága.

Az utóbbi években azonban a lélektani nyelvészetnek egyik legfontosabb feladata a nyelvészeti elméletek vizsgálata lett. Ezt kísérleti lélektani ellenőrzéssel valósítja meg. A mai pszicholingvisztika az alkalmazott nyelvészettel a nyelvtudományt a fizika, az élettan és más diszciplínák társtudományává tette, egyre több az érintkezési felülete a társadalom-, illetve természettudományokkal.

Az alkalmazott nyelvtudomány vizsgálati módszerei és eredményei gyakran

szolgálnak más tudományok gyakorlati kérdéseinek megválaszolására, viszont a nyelvtudomány is nemegyszer felhasználja ezek módszereit. A tudományközi együttműködés azonban nemcsak széles ismereteket kíván meg művelőitől; a közös nyelv megtalálása a többi tudomány képviselőivel szintén lényeges feltevétele a sikernek.

Az alkalmazott nyelvészet dolgozza ki a különböző rendszerű és rendeltetésű gépek számára a „párbeszédű” szolgáló nyelvet, közreműködik „értelmes robotok” megalkotásában.

A gép eddig is segítette az embert, de csak a testi erőfeszítésektől kímélte meg; ma már az értelmi erejét is megsokszorozza azáltal, hogy az adatok óriási mennyiségét tárolja, osztályozza, kiválasztja, elkülöníti, egyszóval az ember szükségleteinek megfelelően dolgozza föl, de gyorsabban és pontosabban, mint az ember.

A gép úgy hatolt be társadalmunk életébe, mint annak idején az írásbeliség. Ha akkor az iskolásokat elláttuk fűzettel és tollal, ma már hozzáadhatjuk nemsokára a hordozható elektronikus számítógépeket.

És éppen az alkalmazott nyelvészetenek jut az a megtisztelő feladat, hogy megtalálja a mai társadalomban az ember és az „értelmes gép” közötti kapcsolat legkedvezőbb formáit. Tovább kell fejlesztenie az emberi agy és az elektronikus agy létközösségének nyelvi alapját. Ez az együttműködés képes magasabb szintre lendíteni a termelési folyamatok leghaladóbb formáit, biztosítani a legmagasabb termelékenységet.

Székely Dániel: Öreg paraszt